

GAPNING FUNKSIONAL TALQINIGA DOIR

Mamaziyayeva E'tiborxon

Qo'qon DPI 2-bosqich magistranti

Annotatsiya: ushbu maqolada so'z ma'nosi, sintagmatik qator, sintaktik aloqalar, gapda so'zlarning paradigmatik va sintagmatik aloqalari haqida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: so'z, sintaktik kategoriya, morfologik kategoriya, sintagmatik qator, sintaktik aloqalar, morfologik mazmun.

So'z o'z tabiatiga ko'ra tilning va bir paytning o'zida nutqning ham juda murakkab, serqirra va sermazmun unsuridir. Shu bois uning fonetika, grammatika, leksikologiya, stilistika, frazeologiya singari tilshunoslikning barcha bo'limlarida o'rganilishi bejiz emas.

Agar fonetikada so'zning tovush tarkibini va u bilan bog'liq bo'lgan muammolar, talaffuzi me'yori kabi masalalar o'rganilsa, grammatikada uning turkumlarga bo'linishi, morfologik shakllari, konkret qo'llanilishi bilan bog'liq bo'lgan sintaktik funksiyalarini, leksikologiyada ma'no jihatlarini - ma'noning o'zgarishi, kengayishi, torayishi, ko'chirilishi kabilarni, frazeologiyada esa ko'chma ma'noda qo'llanilishi bilan bog'liq masalalarni o'rganamiz.

Ko'rinadiki, so'zning yuqorida eslatib o'tilgan tilshunoslik fanining turli sohalarida o'rganilishining asosiy sababi uning mazmunidan kelib chiqadi, zero, bir so'zning o'zini turli holatlarda turli ma'nolarda qo'llash mumkin.[1.B.23] Boshqacha aytganda, so'z tilshunoslar uchun yechilmagan jumboqdir.[2. C-122]

So'zda ma'noning ifoda etilishi va u bilan bog'liq bo'lgan omillar olim va mutafakkirlarimizni faqatgina bugun emas, balki qadimdan qiziqtirib kelgan.

Darhaqiqat, so'zning mazmuni bilan bog'liq muammolar shu darajada ko'pki, ba'zi paytlarda biz ularni so'z bilan izohlashga ojizlik qilamiz. Shu sababdan ham R. A. Budagov: «Garchi o'z ona tilimizdagi so'zlar bizga aniq va ravshan tuyulsa-da, aslida ular tabiatan o'ta murakkab va serqirradir», - degan edi[3.C.9]. U yana shuni ham ta'kidlaydiki, so'zlar borliqdagi narsa va hodisalarni nomlaydi, ammo predmet, voqea-hodisalar voqelikda so'zlarga qaram bo'lmagan holda mavjuddir. So'z ma'nosida shu so'z bilan belgilanayotgan narsa va hodisalargina o'z aksini topadi. Shunga ko'ra, so'zning ma'nosi deb shu so'zning ma'lum tovush va tovushlari orqali shakllanishi bilan biz idrok etadigan narsa va hodisalar o'rtasidagi tarixiy bog'lanishni tushunish mumkin.[4.b.13] Boshqacha aytganda, kishining borliqni bilishi, uning ongda aks etilishi so'z ma'nosida o'z ifodasini topadi.

Har bir so'zning ma'nosi asosida borliqdagi ma'lum bir predmet, voqea yoki hodisa yotadi. Buni bilishda har bir shaxs o'zining ko'p yillik hayotiy tajribasiga tayanadi. Mashhur nemis faylasufi L. Feyerbax: «Sezish tajribasi orqali biz predmetni his etsak, idrok etish orqali uning nomini belgilaymiz», - deganida mihg bor haqli edi.[5.b.158]

Soʻz tabiatining murakkabligi yana shunda koʻrinadiki, u tilning koʻp funksiyali kategoriyasiga kiradi. Shuning uchun u yoki bu soʻzning maʼno xususiyatlari toʻgʻrisida gapirar ekanmiz, uning funktsiya nuqtai nazaridan ham murakkab xarakterga ega ekanligini unutmasligimiz kerak. Soʻz, fonema va morfemalardan farqli oʻlaroq, nafaqat sintagmatik qator zanjirida, balki paradigmatic qator doirasida ham oʻz maʼnosiga va semantik vazniga egaligi bilan ajralib turadi. Biroq paradigmatic qator unsurlari doirasida uning maʼnosi va funksiyalari hali umumiylik ogʻushida boʻladi.

Soʻz paradigmatic qatordan sintagmatik qatorga oʻtgach, shu qatorning ichki qonun-qoidalariga boʻysungani holda, yangicha mazmun va funksiyalar kashf eta boshlaydi. Endi u, sintaktik aloqalar maskani boʻlgan maʼlum bir gapning ajralmas tarkibiy boʻlagi sifatidagi yangi bir faoliyatini namoyish eta boshlaydi.

Taʼkidlash lozimki, gap tarkibida qoʻllanilayotgan soʻz oʻzi uchun belgilangan semantik vazifani bajaribgina qolmay, oʻzi tegishli boʻlgan morfologik kategoriya tasarrufidan chiqib, boshqa bir morfologik kategoriya doirasidagi soʻzlar vazifasini bajarishi ham mumkin. Masalan, sifatning asosiy vazifasi otning belgisini aniqlash boʻlsa, otning bosh vazifasi, oʻz navbatida, predmetning nomini atash orqali belgilanadi. Ammo koʻp paytlarda otning feʼl, sifat funksiyasida kelishini ham kuzatamiz. Ana shuning oʻzi ham soʻz tabiatining gʻoyat murakkabligidan dalolat beradi. Fikrimizning yanada aniqroq boʻlishi uchun quyidaga misollar tahliliga eʼtibor qaratishimiz mumkin:

*U soʻzidan qaytmaydigan **odam**.*

Bu dunyoda suyanadigan odaming boʻlgani yaxshi.

*Mastona bugun **doka** roʻmol oʻrab olgan edi.*

*Qon bosimga **yalpiz** choy foydali deyishadi.*

Koʻrinadiki, birinchi gapdagi **odam** soʻzi oʻzining asosiy sintaktik funksiyasidan chiqib, feʼl funksiyasida, yaʼni kesim vazifasida qoʻllanilmoqda. Ikkinchi gapdagi sifatga mansub **yaxshi** soʻzi ham shu singari funksiyada ishlatilgan. Navbatdagi ikki misoldagi **doka**, **yalpiz** soʻzlari sifat vazifasida qoʻllanib, **roʻmol**, , **choy** soʻzlarini aniqlab kelmoqda. Boshqacha aytganda, ayni paytda otning oʻz funksiyasiga koʻra feʼl va sifat kategoriyalariga koʻchirilganligini koʻrish mumkin. Tilshunos olimlardan biri Sh.Balli taʼlimotida bunday vaziyat funksional transpozitsiya hodisasi deb nomlagan edi.[6.b C. 130-144.]

Bu singari holat turli morfologik kategoriyalarga mansub soʻzlar doirasida ham kuzatiladi. Masalan, harakat nomi kategoriyasiga koʻchirilgan feʼl bemalol ot funksiyasini bajaraveradi:

***Yozishdan** koʻra oʻqimoqni afzal koʻrdim.*

*Uni **urib yuborishdan** oʻzini zoʻrgʻa tiydi.*

Qizigʻi shundaki, funksional transpozitsiya taʼsiriga tushgan soʻz ikkinchi bir morfologik kategoriya mansub boʻlgan soʻzlarning baʼzi morfologik belgilarini qabul qilishi ham mumkin. Masalan, quyida keltirilgan gapda feʼlning ot funksiyasini bajarishiga eʼtibor beraylik:

Chigit ekmoq bobo dehqonlarimizning asosiy mashgʻulotlaridan biri boʻlgan.

Yuqoridagilardan tashqari, sifatning fe'l funksiyasida qo'llanishi hollari ham ko'p uchraydi:

Muncha shirin bu bola /O'. Hoshimov. Dunyoning ishlari, 77/.

Aytishga oson. Hammasi ishlik odamlar /O'. Usmonov. Sirli sohil, 171/.

Shuni alohida qayd etish lozimki, til unsurlarining bir morfologik kategoriyadan ikkinchisiga o'tishi va u o'sha kategoriyaga mansub unsurlarning funksiyalarini bajarishi faqat sintagmatik qatordagina yuz beradi. Paradigmatik qatorda esa ular o'zlarining tub morfologik mazmunini saqlab qoladi. Shu bois tilning har bir birligi mazmun doirasining kengligini nutq jarayonida, ya'ni sintagmatik qatorda u ikkinchi birlik bilan munosabatga kirishgandagina aniqroq his etish mumkin. Chunki so'z sintagmatik qator zanjirida, o'zining tub leksik ma'nosidan tashqari, boshqa ma'nolarda ham qo'llanila oladi. M. M. Makovskiy ta'kidlaganidek, bu jarayonda til sistemasining ayrim qismlarida va hatto butun bir sistema doirasida ham til unsurlarining guruhlarga va yana qayta guruhlarga bo'linishi sabablari hamda uning oqibatini o'rganishda, sistema tarkibiga nimanidir qo'shish yoki undan nimanidir olib tashlash va natijada sistema hajmining kengayishi yoki torayishi sabablarini o'rganishda ham til vositalarini erkin kategoriyalar tarzida talqin etadigan har bir tadqiqot muhim ahamiyat kasb etadi.[7. C. 43]

Darhaqiqat, shunday. Chunki so'zning qaysi ma'noda va qanday funksiyada ekanligini biz faqatgina nutq jarayonida u aniq qo'llanilgandagina belgalay olamiz. Shu sababdan ham mashhur tilshunos olim A. Meye alohida olingan so'zning o'ta serma'no ekanligini va ularni hatto sanab ham bo'lmasligini e'tiborga olib: «So'z ma'nosizdir. Ma'no faqat u aniq qo'llanilgandagina hosil bo'ladi», - degan xulosani rtknbhb, o'tadi.[8. 215-бет]

Yuqorida tilga olingan usullarning barchasi uchun qo'llanilish o'rni gapdir. Chunki til unsurlarining guruhlarga ajratilishi va yana qaytadan yangi guruhlarga tuzilishi, ularning, ixchamlashishi kabilar faqat ma'lum bir gap doirasida amalga oshirilishi mumkin. Shuning uchun til unsurlarining funksional tahlili masalasini ham gap shaklining bevosita ishtirokchi unsurlari doirasida o'rganish maqsadga muvofiqdir. Gapdagi har bir bevosita ishtirokchi unsur uning ajralmas bir bo'lagi bo'lib, ma'lum bir funksional qiymatga egadir. Aks holda, uni gap tarkibiga kiritish uchun hech qanday sabab ham va asos ham bo'lmaydi.

Shunday qilib, gapning leksik-grammatik qurilishi masalasi til unsurlarining ma'lum bir qonun-qoidaga rioya qilgani holda paradigmatic qatordan sintagmatik qatorga o'tishi bilan uzviy bog'liqdir. Bunda tilning ba'zi unsurlari o'zlarining ma'nosi va shaklini saqlaganlaricha, ba'zilari esa o'zagiga qo'shiladigan qo'shimchalar ta'sirida yangi bir ko'rinish kasb etib, amalda qo'llanilish imkoniyatiga ega bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1.Rustamov A. So'z xususida so'z. - Toshkent, 1987. 23-bet.

2.Пешковский А. М. Понятие отдельного слова // Сборник статей. -Л., 1925. - С. 122.

3.Будагов Р. А. Введение в науку о языке. - М., 1965. - С. 9.

4. Qarang: Budagov R. A. Ko'rsatilgan asar, 13-bet.
5. Дрошевский В. Элементы лексикологии и семиотики. - М., 1973. - С. 168
6. Балли SH. Общая лингвистика и вопросы французского языка.- М., 1955. -С. 130-144.
7. Маковский М. М. Проблемы лингвистической комбинаторики // Вопросы языкознания, 1985. №3. - С. 43.
8. А. Меенинг мазкур фикри В. Дрошевский исхидан олинди. 215-бет.